

Mahmut Dilbaz, *Dindar Modern İtaatkâr: Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslam Meselesi*. Dergâh Yayınları, 2021, 288 s.

Değerlendiren: İlhami Aydın

Osmanlı modernleşmesini farklı temalar bağlamında ele alan çalışmalar, modernleşme serencamını hem yayılım boyutunu hem de günümüze kadar yansıyan etkileri itibarıyla incelemektedir. Modernleşme süreci, uzunca bir süre kurtuluş iradesi etrafında devam ettiği ifade edilebilir. Sürecin ilk evresinde askerî yenilgilerin üstesinden gelmek amacıyla teknik yenileşme ile sınırlandırılmış ve arzu edilen zaferlerle devletin özlem duyduğu geçmişe kavuşacağı umulmuştur. Öyle ki bu dönemde din ve ahlak gibi toplumsal yaşama etki eden bileşenler etrafında yapılan tartışmalarda Batı'ya karşı Osmanlı'ya daha üstün bir pozisyon atfedilmiştir (Kahraman, 2021). Ancak teknik yeniliklerle sınırlandırılan modernleşme, savaşlarda hedeflenen başarıları sağlayamamıştır. Askerî yenilgilerle doğrudan ilintili olan azınlıklar sorunu, ekonomik durgunluk, imtiyazlar gibi sorunlar, modernleşme paradigmasının da dönüşümüne sebep olmuştur. Askerî alanla beraber hukuk, eğitim, siyaset, bilim, kültürel yaşam gibi pek çok alan sorunlu kabul edilmiş ve bu alanlar "kurtuluş" mitosu ile yeniden tanımlanmıştır. Zamanla farklı alanlara sirayet eden modernleşme pratiği, eklektik bir seyir izlediği kadar kopuklukları ve kırılmaları da içinde barındırmıştır. Devletin içinde bulunduğu kötü koşulları acil bir şekilde giderme ihtiyacı, modernleşme politikasını, biçim ve içerik olarak yeniden yorumlanmasını sağlamıştır. Bu durumu ideolojik paradigma değişimi olarak okumak mümkündür. Söz konusu paradigmatik

@ Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi. aydnilham@gmail.com

id https://orcid.org/0000-0002-0186-4631

© İlmi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/D0308
insan & toplum, 2022.
insanvetoplum.org

değişime ya da kırılmaya Osmanlılık söyleminin, zamanla dönüşen demografik yapıdan mühlhem yerini İslamcılık söylemine bırakması örnek olarak gösterilebilir. Bu değişimi anlamlandırmak için başta eğitim olmak üzerinde belli nesnel motiflere göz gezdirmek yeterli olacaktır. Bu bağlamda Mahmut Dilbaz'ın kaleme aldığı *Dindar, Modern, İtaatkâr: Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslam Meselesi* adlı kitap, modernleşme süreci içinde Osmanlı Devleti'nin eğitim politikalarını ve özellikle bu politik alanda İslami retoriğin dönüşümünü ekseninde şekillenmiştir.

Çalışmayı içerik yönü ile ele almadan evvel bu akademik üretimin konumlandığı düzlemi belirtmekte fayda vardır. Dilbaz'ın bu çalışması, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde kabul edilen doktora tezine dayanmaktadır. Tezin konusu ve içeriğine göz gezdirildiğinde, Türkiye'de İslamcılık ve modernleşme çalışma alanlarında ismi zikredilmesi gerekenlerin başında gelen İsmail Kara'nın çizgisinde bir eser olduğu fark edilecektir. Zira yazar da çalışma konusunun belirlenmesinden nihayete kavuşmasına kadar ki yazım sürecinde Kara'nın katkılarına vurgu yapmış ve ona teşekkür etmiştir. Bu çalışmanın da Türk düşünce hayatının köklerine vâkıf olma, bugünü dünün gerçekliği üzerinden yeniden yorumlama yönünde eserler ortaya koyan İsmail Kara'nın çalışmaları ile paralel bir çalışma olduğu söylenebilir. Ayrıca Mahmut Dilbaz'ın modern Osmanlı tarihine olan ilgisini yansıtan bir başka eseri de *Askeri Modernleşmenin Dini Müdafaaası* (2014) başlıklı çalışmasıdır.

Dindar, Modern, İtaatkâr: Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslam Meselesi çalışması, başlıktan da anlaşılacağı gibi Müslüman kimliği üzerinden bir okuma yapılmıştır. Savaşların ve bağımsızlığı kazanan azınlıkların etkisiyle Osmanlı'daki demografik yapı, Müslüman kimliği lehine dönüşmüştür. Bu noktada toprak kayıplarının önüne geçme ve toplumsal birliği sağlama alma yönünde Müslüman tebaanın belli bir bilince göre yeniden şekillendirilmesi, Dilbaz tarafından mercek altına alınmıştır. Modernitenitenin mütemmim cüzü olarak ifade edilebilecek olan “bilinci şekillendirme”, “ortak bir hafıza üretme” ve “ulusal birliktelik” gibi modern arayışlar ya da çabalar (Anderson, 2014) özellikle II. Abdülhamid dönemi eğitim politikaların temel belirleyicileri olarak kabul edilmiştir (s. 13). Modern kurumsal mekanizmanın temel bileşeni olarak kamusal eğitimin Osmanlı'da kök salması, İslam'ın ve diğer hafıza kaynaklarının işlenerek modern anlamda “millet” politikasının oluşmasına zemin hazırlanmıştır. Müslüman toplumunun klasik medrese sisteminden koparılarak ancak onun işlevsel yükünü de yüklenerek dindar, modern ve itaatkâr bir kimliğin vücut bulması yönünde bir iradeye vurgu yapılmıştır. Bu temel iddia, kitap boyunca farklı somut göstergelerle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Özellikle İslami kaynakların, aforizmaların, ibadetlerin, değer alanlarının, ilmihal kabullerinin yeniden anlamlandırılması bağlamında bir eğilime vurgu söz konusudur.

Bu bağlamda Kuran'ın el yazmayla çoğaltılması yönündeki tutucu tavır, zamanla matbaanın yaygınlaşmasıyla yerini seri basıma bırakmıştır. Bu durum, yeni eğitim modelini şekillendiren temel iddianın/amacın Kuran'daki ayetle desteklenerek taşraya kadar yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. İlim, ulul emre itaat, aklın önemi, irşat, ibadet, Müslümanlığın diğer kimlik bileşenleri gibi pek çok gerçeklik, modern eğitim müfredatı içinde yeniden anlamlandırılmış ve Kuran'daki ayetlerle desteklenmeye çalışılmıştır. Sözelimi "İlim Çin'de de olsa alın" gibi popüler ifadeler, bir yandan medrese ve tasavvufa hasredilen ilimden uzak Müslüman portresine karşı bir kişilik inşa edilmeye çalışılmış öte yandan modern söylemin temel bileşenlerinden olan akıl ve rasyonel bilincin şekillenmesi arayışında olunmuştur. Renan'ın İslam ve Osmanlı hakkında oluşturduğu olumsuz algının giderilmesi amacıyla din dili onarılmıştır. Modern bilimin dayanaklarıyla dinî gerçekliğin bir arada olamayacağını ve "İslam mâni-i terakkidir" gibi klişe yorumları dillendiren Renan'a karşı İslam'ın değişime mâni olmadığı antitezi müfredat düzenlemeleri ile desteklenmiştir (ss. 238-239).

Küre genelinde modernleşme pratiği, geçmişe dair hemen her kültürel gerçekliğe negatif anlam atfetmiştir. Bundan dolayı bu sorun alanlarının bütünüyle yaşam alanından atılması gerektiğine yönelik bir kabulden söz edilebilir. Özellikle dinî ve metafizik alanlara karşı bakış bu kabul içinde değerlendirilebilir. Osmanlı modernleşmesi özelinde de dinî ve metafizik alanlar birer sorun/problem alanı olarak kabul edilmiştir. Ancak bu sorun alanları tamamen yaşam alanından atılmayıp düzeltilmesi ve yeniden yorumlanması gereken alanlar olarak alınmıştır (ss. 222-223). Osmanlı'da modernleşme deneyimleri genel olarak geçmiş-gelecek söylemleri sentezlenerek "kurtuluş" hedefi gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Zaten bu çalışmayı somutlaştıran ve çarpıcı kılan yön de bu olsa gerek. Bununla birlikte İslamcılık ideolojisinden dem vurulduğunda akla gelen isimlerden biri olan II. Abdülhamid, devletin bekası için din ve modernleşme arasında kurumsallaşan gerilimi ortadan kaldırılma yönünde çaba göstermiştir. Geç Osmanlı dönemi eğitim reformu sürecinde işlenen hafıza yapıcı bir unsur olarak İslam anlayışının II. Abdülhamid öncesi ve sonrası arasındaki değişim, bu çalışmada incelenmiştir. Bu inceleme neticesinde medresede öğretilen İslam ile modern eğitim çatısı altında modernleşmeye göre yeniden yorumlanan İslam arasında bariz bir farklılığın söz konusu olduğu ve bu güncel İslami kabulün imparatorluğun son devri ile modern cumhuriyetin kurucu miti için bir referans olduğu vurgusu ya da iddiası öne çıkmaktadır (s. 17).

Kitap, üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmada ortaya konulan tezin somutlaşması için geç Osmanlı dönemi eğitim politikalarının genel seyrini yansıtan özelliklere değinilmiştir. Eğitim kurumunun istenilen amaca uygun şekilde anlam bulmasına zemin hazırlayan eğitim dili, kadrosu ve kaynakları gibi noktalara dair

arşiv çalışması yapılmıştır. Yazar, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, İSAM Kütüphanesi, Milli Kütüphaneye, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi gibi farklı arşiv kaynaklarına başvurmuştur. Birinci bölümde medrese kurumu karşısında daha merkezle irtibatlı ve ideolojik bir bilinçle şekillenen mektep/maarif sisteminin tarihî gelişimini, anlam ve amacını, onu var eden düşün (ilmiye sınıfı) isimlerin biyografik ve kültürel hikâyelerini resmetmeye odaklanmıştır (s. 19). Eğitim kurumu bünyesinde ortaya konulan müfredatta bir yandan modern ilimlere yer verilirken öte yandan kullanılan dil ve kaynaklar genel olarak siyasi birliği sağlama alma, hükümdara/devlete sadık ya da itaatkâr bir nesil yetiştirme ve İslam ümmeti içinde yeni bir vatandaş kimliği inşa etme gibi ideolojik bir söylemle bezenmiştir (ss. 27-34). Mektep sistemi içinde merkezî ve taşra yöneticiler, ders kitap yazarları, müfredat komisyon üyeleri, muallimlerin sahip olduğu dünya görüşü ile eğitimin şekillenmesi arasında bir temellendirme yapılmıştır.

İkinci bölümde ise yazarın temel tezlerinden biri olan İslami söylemin yeniden yorumlanmasına değinilmiştir. Söylem değişimi, özellikle din kitaplarında artan çeşitlilikle beraber ihmal edilen bir alan olarak ilmihal alanıyla desteklenmiştir. Klasik İslami eğilimler terk edilerek yeni, devletin kurumsal kimliğini destekleyen, bütünüyle modern paradigmaya uyarlanmış, Batılı ilerleme kriterlerini dikkate alan ve ilerlemeyi meşrulaştırıcı bir dil geliştirilmiştir. Özellikle ayet ve hadislere sıklıkla yer verilmiştir. Bununla, bilimsel bilginin elde edilmesini motive etme amacı güdülmüştür. Bu bağlamda batıl, yalan ve hurafelerden arındırılmış ve sahih kaynaklar dikkate alınmıştır (s. 129). Yazar analizlerde ilmihal kaynaklarını tek tek inceleyerek iddiasını kuvvetlendirmiştir.

Üçüncü ve son bölümde ise artan dinî kaynakların sayısı, mektepleşme oranı ve din dili ile toplumsal yaşama dair pek çok gösterge değerlendirilmiştir. II. Abdülhamid dönemi eğitim politikası ve dinin işlevsel işlenmesi tahlili ve tenkidi ile bir yorumlama yapılmıştır. Kuran'ın matbaalarda basılması, tahrif edilme endişelerinden dolayı uzunca bir süre engellenmiştir. Ancak bu dönemde öncelikle endişeler giderilmiş ve modern İslami retoriğin kök salması için basılmasına olanak sağlanmıştır (ss. 222-223). Bununla birlikte medeniyet ve din arasında olumlu yönde bir ilişkidin söz edilmiştir. Dini ve ahlaki kaynaklarla Batılı manzumeye bir mukavemet gösterilmiştir. Ancak taklitçi bir hale dönüşen ilerleme iradesi, Batılı yol ve yöntemlerin takip edilmesiyle anlam kazanmıştır ve buna yönelik bir vurgu söz konusudur (ss. 234-235). Dilbaz, son olarak değişen din dili ile Müslüman kimliğinin "bilimci-ilerlemeci İslami söylem" ile "aktif-aktivist İslami söylem" tipolojilerine uyarlandığını ifade etmiştir. Kurtuluş yönündeki iradenin bu kimlik örüntüleri ile mümkün olacağı ve Batı sömürgeciliğine karşı bir direnci zihinlere yerleştirileceği belirtilmiştir. Son

olarak ifade edilebilir ki bir yandan İslami vurgu ile bir ümmet bilinci oluşturulmaya çalışılmış öte yandan uluslaşmaya evrilen millî kimlik gibi melez bir eğilimden söz edilmiştir. Kitapta ifade edildiği gibi modernleşme pratiğine bağlı kalan bir kimlik, ne kadar yerel ve İslami kabullere yaslansa da bir şekilde ulusal-millî değer alanına kayış kaçınılmaz olmaktadır. Nitekim II. Abdülhamid sonrası ideolojik tutum da bu yönde bir seyir izlemiştir.

Son dönem Osmanlı eğitim politikası ve din kurumu arasındaki simbiyotik ilişkinin doğasına vâkıf olma adına kaleme alınan eser, esasında Osmanlı modernleşmesi içinde var olan ideolojik dönüşümlerin, günümüzde kaynaşmış olan Türk-İslam milliyetçiliğinin köklerine dair gerçekliği ele verdiği söylenebilir. Bu bağlamda İslam dilinin, modernleşme ve ilerleme yönünde bir açık kapatma ile sürekli üretiliyor olmasının anlaşılmasını daha da kolaylaştırmaktadır. Çalışmada bugünkü eğitim müfredatında yer alan dinî söylemin anlaşılması için Osmanlı'daki müfredatın ilk kurumsallaşma evresinin anlaşılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Ancak günümüzde işlenen müfredatta din dilinin içerik ve ideolojik yönleri tahlil edilmeden doğrudan geçmişe vurgu yapılması, çalışmanın temel eksiklerinden biri olarak ifade edilebilir. Hâlihazırda müfredatta verilen din derslerinin metafizik ve tasavvufi boyutu, dinin bilimsel akla verdiği önem, siyasal iktidarların ders içeriklerinin belirlenmesindeki etkileri veya farklı dinî düşüncelerle ders içerikleri arasındaki ilişki gibi pek çok konuya değinilebilirdi. Hatta din derslerinin öğrenciler üzerindeki etkilerine de yer verilebilirdir. Özellikle yakın zamanda sayıca artan İmam Hatip okullarında verilen din derslerinin içerik boyutu, amacı, dili gibi farklı parametreler ekseninde değerlendirilmesi ve bunun II. Abdülhamid dönemi ile kıyaslanması, çalışmayı daha da ayrıcalıklı hâle getirebilirdi. Çalışma, her ne kadar kendisini kurumsallaşma evresi ile sınırlandırmış olsa da “bugün, geçmiş üzerinden anlamlandırılmalı” gibi temel bir iddia, beraberinde yakın döneme ilişkin verilerin de ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Kaynakça

- Anderson, B. (2014). *Hayali cemaatler: Milliyetçiliğin kökleri ve yayılması*. İ. Savaşır (Çev.). Metis Yayınları.
- Dilbaz, M. (2014). *Askeri modernleşmenin dini müdafaası*. Dergâh Yayınları.
- Kahraman, Y. (2021). *Türkiye'de modern bilincin oluşumu*. Ketebe Yayınları.
- Kara, İ. (2019). *Cumhuriyet Türkiye'sinde bir mesele olarak İslam 1/2*. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2020). *Türkiye'de İslamcılık düşüncesi 1: Metinler, kişiler*. Dergâh Yayınları.